

De religievrede te Breda (I)

door

PATER PLACIDUS O.M. Cap.

Behalve door Van Goor, wordt door historici tijdens de periode van de religievrede in de Nederlanden, Breda niet genoemd ¹⁾. Toch kon men verwachten dat prins Willem van Oranje, de vurige voorstander van de religievrede, deze in zijn stad zou toepassen. Het is wel een korte, maar een belangrijke periode in de Bredase geschiedenis; en deze vrede had zijn voorgeschiedenis.

Hief men in Frankrijk omstreeks 1560 de strafwetten tegen de Calvinisten op, in de Nederlanden zette Karel V, geschokt door het ongelukkig verloop van de godsdienstoorlog in Duitsland, de plakkatens nog straffer door tegen de ketters; en zijn zoon Philips, in Spanje opgevoed, sloot zich hierbij met fanatisme aan. Het laatste en strengste was van 1550; het werd „bloedplakkaat” genoemd. Wie de ketterij aanhing of begunstigde, werd met de dood gestraft: door het zwaard, door het vuur, door verdrinking of levend begraven; goederen werden verbeurd verklaard. De uitvoerende macht en de magistraat der Nederlandse steden was over 't algemeen verdraagzaam en erasmiaans gezind, en dikwijls onverschillig in 't godsdienstige. Tegen doorvoering der plakkatens en inquisitie stond men afwijzend. Volgens Di Bomalés, een goed Italiaans katholiek te Antwerpen woonachtig, waren er van de drie millioen Nederlanders nog geen twintig het geloofsonderzoek der inquisiteurs gunstig gezind. Ná 1524 stelde Karel V in overleg met de paus inquisiteurs aan in de Nederlanden; tijdens zijn regering en die van Philips II, traden er wel tachtig inquisiteurs in de Nederlanden op. Bijna allen waren ze meer geneigd de ketters te bekeren, en ze te onttrekken aan de wereldlijke rechters. Was

het eerst een lijdzaam verzet, weldra trad men er openlijk tegen op. In 1563 maakte Peter Zuttere over d'Hage genoemd, in een populaire dialoog propaganda voor politieke tolerantie. In de strijd tegen de godsdienstpolitiek van Philips II ging nu Oranje de leiding nemen ²).

Op verlangen van Karel V hadden zijn ouders hem om staatkundige redenen van de lutherse naar de katholieke kerk laten overgaan. Hij kwam aan het hof van de landvoogdes Maria en verkeerde onder de Nederlandse edelen, bij wie hij, zelfs al waren ze uitgesproken katholiek, de nuance van de erasmiaanse geest aantrof. Dit kweekte in Oranje van jongs af een geest van verdraagzaamheid tegenover de nieuwe leringen, maakte hem toegankelijk voor politieke tolerantie, waarvoor toen in Frankrijk werd gestreden. Daarbij was Oranje, evenals zijn tegenstanders koning Philips en kardinaal Granvelle, Macchiavellistisch ingesteld; van zijn omgeving leerde hij de godsdienst voor zijn politiek doel te benutten. Want in zijn strijd voor de privileges van steden en gewesten en geheel de Nederlanden, had hij de samenwerking van alle godsdienstige gezindten nodig, wilde hij godsdienstvrijheid, politieke tolerantie in de Nederlanden ³).

Oranje kwam in contact met F. Baudouin, een calvinist en professor te Heidelberg. Deze was een aanhanger van George Cassander, die te midden der elkaar bestrijdende godsdienstige partijen, een christendom boven geloofsverdeeldheid voorstond. Met Baudouin had Oranje in 1563 een onderhoud in het Zoniënbosch bij Brussel. Hiervan is wel niets bekend; men kan echter met reden veronderstellen, dat het brandende vraagstuk van dien tijd, de politieke tolerantie, daar besproken werd. Intussen begon het publiek o.a. te Antwerpen en te Brugge zich tegen de terechtstelling van ketters te verzetten. Nadat de hoge landsadel in 1564 Granvelle had gedwongen de Nederlanden te verlaten drong deze bij de landvoogdes Margaretha van Parma op godsdienstvrijheid en hervormingen aan in het landsbestuur. De graaf van Egmond zou voorstellen daartoe de koning zelf aanbieden. Bij de samenstelling hiervan, kwam Oranje in het najaar van 1564 voor het

eerst op voor politieke tolerantie in een rede tijdens de Raad van State, die op allen, vooral op Viglius, grote indruk maakte. Hij kantte zich daarbij hevig tegen de inquisitie en de plakkatens. „Ik ben katholiek” zeide hij „en wil van deze godsdienst niet afwijken. Maar ik kan toch de gewoonte der koningen niet goedkeuren, om het geloof en de godsdienst der mensen naar hun wil binnen willekeurige grenzen te beperken”. De instructie voor Egmond werd in de geest van Oranje opgesteld ⁴). Egmond bood ze de koning in Spanje aan, en de voorstellen daarin vervat, werden door hem en zijn raadsliden ernstig besproken. De koning riep o.a. de voornaamste Spaanse theologen (piores quique divinae facultatis interpretes), en legde hen de kwestie van godsdienstvrijheid voor, waarop men in de Nederlanden zo sterk aandrong. Deze verklaarden dat gezien de toestand in de Nederlanden, en 't gevaar dat uit het hardnekkig vasthouden (aan de inquisitie en de plakkatens) nog groter kwaad, een burgeroorlog kon ontstaan, er veel voor te zeggen was aan de geuite wenssen (in de instructie gedaan) te voldoen; tegen Gods wil ging dit zeker niet in. De godsdienststrijd in Duitsland en in Frankrijk zal waarschijnlijk dit advies tot verdraagzaamheid wel beïnvloed hebben. De koning was over het antwoord niet tevreden. Hij vroeg niet of hij dat desnoods kon toestaan, maar of hij daartoe verplicht was; daarop antwoordden de theologen van niet. Daarom zou de koning de katholieke godsdienst die hij beleed, aan zijn onderdanen in de Nederlanden opleggen, en met alle middelen handhaven ⁵).

De graaf van Egmond bereikte niets; het eigenlijke antwoord van de koning waren de brieven in 't begin van November 1565 uit Segovia verzonden. Dit was definitief afwijzend: geen opheffing der inquisitie, geen verzachting maar strengere doorvoering der plakkatens en geen staatkundige hervormingen. Daarover was grote verslagenheid in de Raad van State. Op 24 Januari 1566 berichtte Oranje aan de landvoogdes, dat hij zich verzette tegen de handhaving der inquisitie en van de plakkatens. Hij bood de landvoogdes ontslag uit zijn ambten aan, indien de koning bij zijn eisen bleef, want zó voerde hij het land naar de ondergang. In

Maart 1566 verklaarde Oranje nog in de Raad van State dat het land door de inquisitie ten gronde ging. „Een mens te zien verbranden” zeide hij, „omdat hij denkt goed gehandeld te hebben, sticht groot kwaad en schijnt het volk in strijd met het geweten”. Terzelfder tijd verzette Jan IV van Glymes, markies van Bergen op Zoom, zich tegen de bestraffing der ketters; men moest hen steeds gelegenheid laten tot bekering, meende hij.

Nu volgen de gebeurtenissen in de Nederlanden elkaar snel op. De edelen die in 1565 een compromis (verbond) hadden gesloten, boden in April 1566 de landvoogdes een smeekschrift aan; ze vroegen hierin opheffing der inquisitie en van de plakkatens tegen de ketters. Deze hierover hevig ontsteld, beloofde moderatie (verzachting) der plakkatens; dit wekte bij velen goede hoop. Zo zond de magistraat van Breda in Mei 1566 afgevaardigden naar de Staten van Brabant en Oranje te Brussel, om over deze moderatie te spreken. Nogmaals zond de magistraat op 5 Juni d.a.v. burgemeester Wachmans en schepen Lanceloot naar Brussel, om over de moderatie der plakkatens te adviseren. De magistraat van Breda verlangde nog meer concessies dan de landvoogdes voorstelde; want zo zou men gemakkelijk alle „troubelen en inconvenien-ten” voorkomen. Intussen verergerde de toestand met de dag, doordat men de besluiten van het concilie van Trente en de oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden doorzette; het konkordaat van 1559 met de paus gesloten, gaf de koning de volstrekte macht over de Nederlandse kerk. Dit is ook één der grote oorzaken van de opstand tegen Spanje ⁶).

In de zomer van 1566 kwam het in de Nederlanden tot een geweldige uitbarsting in de Beeldenstorm. Noodgedwongen sloot de landvoogdes Margaretha een accoord met het compromis, dat mede betrokken was in de Beeldenstorm. Hierbij werd de inquisitie opgeheven, en de prediking der calvinisten mocht doorgaan wáár ze tot nog toe geschiedde; dit alles op voorwaarde dat de koning het zou goedkeuren en dat men de wapenen zou neerleggen. En daarna kwam ook aan de beeldenstorm een einde. Oranje en de hoge landsadel waren over dit vandalisme zeer gebelgd, herstelden

zo snel mogelijk de orde. Maar van voornoemd accoord maakten Oranje en enigen van de hoge landsadel een formele religie- of godsdienstvrede. Als burggraaf en gouverneur van Antwerpen trad hij daar op tegen de beeldenstormers, liet katholieken, calvinisten en luthersen in hun godsdienst vrij en kondigde op 1 September 1566 te Antwerpen een religievrede af. Als heer en baron van Breda stelde hij daags ná de beeldenstorm vijftig personen uit de Langstraat als hulppolitie aan. Op dezelfde dag (25 Augustus) beval Oranje de leden van zijn raad en rekenkamer, de drossaard, de schout, de magistraat, de tienmannen en de griffier der stad Breda, de eed af te leggen dat ze de inwoners van Breda tegen geweld zouden beschermen, van welke godsdienst ze ook waren. Op 5 September kondigde Oranje te Breda de religievrede af; deze zou van kracht blijven totdat de koning daarover zou beslissen. Wederdopers werden van de religievrede uitgesloten. Ondanks hun herhaald verzoek, weigerde Oranje de calvinisten binnen Breda te laten preken; ze konden dat blijven doen buiten de stad, in de Zandbergen ⁷). Te Doornik kondigde Hoorne een religievrede af, en wees de calvinisten drie kapellen aan. Ook te Valenciennes werd een religievrede afgekondigd; eveneens door de graaf van Hoogstraten te Mechelen. Hetzelfde deed ook Egmond in zijn stadhouderschap Vlaanderen, en wees o.a. te Yperen de calvinisten plaatsen aan voor hunne godsdienstoefeningen. Oranje liet de calvinisten buiten Antwerpen preken, en gaf verlof om voor de Nederlandse en Waalse gemeenten, binnen de stad kerken te bouwen. De calvinisten begonnen ook scholen op te richten ⁸).

Geholpen door vele edelen had de landvoogdes haar positie zeer versterkt. Ze was ontevreden over Oranje, Egmond, Hoorne e.a. omdat ze het accoord van 23 Augustus te ruim hadden toegepast; ze herriep dit accoord dat haar was afgedwongen. Overal moest de katholieke godsdienst hersteld worden, en de calvinistische prediking moest ophouden. Op 1 Februari 1567 kwam de liga der edelen, o.a. Oranje, Hoogstraten, Brederode, op 't kasteel van Breda bijeen. In een rekest, ook compromis van Breda genoemd, vroegen ze godsdienstvrijheid voor de calvinisten; de landvoogdes

wees dit af. De toenemende druk op de ketters kwam duidelijk tot uiting in een rekest van 13 Februari d.a.v. van Antwerpse calvinisten; ze doen hun beklag bij Oranje als burggraaf en gouverneur van Antwerpen en bij de raad der stad, dat er herhaaldelijk calvinisten e.a. werden gevangen genomen en geëxecuteerd. Ze smeekten om handhaving van het gesloten accoord en van de religievrede. Op 6 Maart 1567 verlangde de landvoogdes van Oranje de onvoorwaardelijke eed van trouw; ze beriep zich op de nauwe banden tussen de huizen van Nassau en Habsburg. Oranje weigerde; dat zou tegen zijn geweten en het landsbelang zijn. Op 11 April vertrok Oranje uit Antwerpen naar Duitsland. Met het accoord van 23 Augustus en met de lokale religievredes was het gedaan ⁹). Ondanks het herstel der orde door de landvoogdes, zond de koning Alva met een groot leger, om rebellen en beeldstormers te straffen en de Nederlanden het katholieke geloof en de absolute monarchie op te leggen.

In de zomer van 1567 te Brussel aangekomen, begon Alva een streng, hardvochtig en geheel on-Nederlands bewind. Dan volgde de gevangenneming van een groot aantal personen, oprichting van de Raad van Beroerten, vele terechtstellingen, verbeurdverklaring van goederen, zware belastingen en uitwijking van duizenden vluchtelingen; en tot overmaat van ramp: plunderingen, verwoestingen en wreedheden van rebellen als van Spaanse soldaten. En dit schrikbewind van Alva duurde zes à zeven jaren. Maar ondanks alles, bleef het verzet in de strijd om de politieke en godsdienstige vrijheid tegen Alva, ongebroken. De opstand was Alva boven het hoofd gegroeid, wanneer hij einde 1573 ontslag moest nemen. Voor het katholieke geloof en het koninklijk gezag had hij de zaak hopeloos bedorven. Verscheidene Brabantse abten, zelfs bisschoppen vroegen zich in deze omstandigheden af, zoals Requesens, de opvolger van Alva, de koning rapporteerde, of het niet beter was te leven onder de ketters dan onder het Spaanse gezag. Want de haat tegen Spanje kwam mede neer op de katholieke kerk die de koning verdedigde. En zo is de opzienbarende verklaring te verstaan, die de bisschop van Namen (indertijd door de koning be-

noemd) in de Generale Staten aflegde: dat het optreden van Alva in de Nederlanden meer kwaad aan de katholieke godsdienst had veroorzaakt, dan de aanhangers van Luther en Calvijn in die zes à zeven jaren ¹⁰).

Breda, de stad van Oranje, kreeg ná de aankomst van Alva in de Nederlanden, al spoedig een sterke Spaanse bezetting, die op de stad jarenlang loodzwaar zou drukken. Driemaal verscheen te Breda een commissie van de Raad van Beroerten voor een onderzoek naar beeldstormers, ketters en rebellen; daarop volgden verscheidene terechtstellingen te Breda. Maar vele honderden ketters en rebellen waren uit de stad gevlucht; en honderden deden dienst in het leger van Oranje, zowel te land als ter zee. Bijna alle families te Breda stonden in voortdurend contact met deze vluchtelingen en rebellen in het leger van Oranje. Estournel, de militaire gouverneur van Breda, klaagde hierover herhaaldelijk bij Alva en Requesens; want deze families vormden een vijfde kolonne in de stad tegen Spanje. Ant. D'Hoon, pastoor van Breda, verklaarde op 4 Mei 1573 voor de derde commissie van de Raad van Beroerten „als dat de meeste helft van de inwoonders ende borgers tot Breda noch totte catholicque geloeff noch totte coninclijske majesteyt geaffectionneert sijn, alle den prinche roepende”. Hij voegde er aan toe: zo er tien geuzen voor de poorten van Breda kwamen, men hen zou binnenlaten, en er zich wel driehonderd burgers bij hun leger zouden aansluiten ¹¹). In deze omstandigheden kwam Sonnius, bisschop van Antwerpen, onder welk bisdom Breda behoorde, naar Breda. In Juni 1570 nam hij de parochie der stad in bezit. Daarna verbleef hij er nog meermalen, o.a. om de kerken, kapellen en altaren, in de Beeldenstorm ontheiligd, weer te consacreran, het H. Vormsel toe te dienen; om de besluiten van het concilie van Trente o.a. op de scholen en liefdadige instellingen toe te passen. Ook had de bisschop meermalen te Breda een onderhoud met gevangen ketters. Maar van maatregelen tegen de geestelijkheid hoort men niets. Was hij hiervoor huiverig? Als bisschop had hij eerst in Den Bosch en later te Antwerpen met het kollegiale kapittel grote moeilijkheden gehad. Pastoor d'Hoon werd in het

voorjaar van 1574 voor een onderhoud ontboden bij Estournel, de militaire gouverneur van Breda. De pastoor deelde hem mede dat het godsdienstig verval in Breda groot was. Vroeger had hij gewoonlijk 6000 kommunikanten; op het ogenblik had hij er maar 4000, en hij vreesde dat er met Pasen veel minder zouden zijn. Wie niet meer katholiek was, meende hij, stond aan de zijde der rebellen. Hij verklaarde nog dat het grootste gedeelte der Bredase geestelijkheid, de politiek van de Prins van Oranje volgde (*affectionnez au prinche d'Orenges*). Hier was onderzoek van de bisschop nodig, of ze nog wel katholiek of verdacht waren; daartegen moest men maatregelen nemen. Deze toestand is te Breda genoegzaam publiek; hij zou echter tot 1581, de komst van bisschop Lindanus, voortduren ¹²).

Requesens, opvolger van Alva, moest een mildere politiek voeren; hij deed belangrijke concessies maar mocht geen godsdienstvrijheid toestaan aan ketteren. Temidden van de ontzettende ellende en armoede, snakte het volk echter naar vrede, vooral naar godsdienstvrede ¹³).

In het verzet tegen Spanje van katholieken en calvinisten hadden de laatsten de leiding, zeer ten nadele der katholieken. Oranje trachtte hierin te bemiddelen, om door politieke tolerantie de godsdienstige gezindten in de strijd tegen Spanje te organiseren. Van uit de ballingschap organiseerde hij het verzet van calvinisten en ook van katholieken die hem wilden steunen. In Maart 1568 droeg hij één zijner voornaamste vertrouwelingen en politieke agenten, mr Johan Basius op, om te Enkhuizen en omstreken calvinisten en katholieken in het verzet te betrekken. Herman de Ruyter, die het kasteel Loevestein veroverde, moest dáár godsdienstvrijheid verlenen; nergens mocht hij echter de katholieken hinderen. Zo was ook de instructie, die Sonoy in 1572 van Oranje ontving voor Medemblik, Enkhuizen en omstreken, om naast godsdienstvrijheid aan de calvinisten, deze ook aan de katholieken te laten; ook in de commissiebrief en instructie waarin Oranje Lumey aanstelde tot luitenant van Holland, legde hij er de nadruk op om katholieken zowel als calvinisten godsdienstvrijheid te laten. In Augustus

1572 gaf hij een ordonnantie uit tegen de ongeregeldheden van zijn krijgsvolk, dat zich zowel aan de katholieken als aan de lutherse had vergrepen. De Statenvergadering van Dordrecht stelde eveneens in 1572 vast: godsdienstvrijheid voor calvinisten evenals voor de katholieken die mede tegen Alva streden ¹⁴). Evenals de Spaanse krijgsoversten, kon Oranje de excessen van zijn krijgsvolk niet altijd voorkomen. Oranje helde meer en meer over naar het calvinisme, de voornaamste drijvende kracht van de opstand. In 1573 ging hij openlijk tot het calvinisme over, zonder dat hij echter ooit een der hunnen werd; evenmin was hij tevoren een katholiek van diepe overtuiging geweest ¹⁵).

Bij een onderhoud van de bisschoppen van Yperen, Antwerpen en Brugge in 1574 en 1575 met Requesens gehouden, drongen ze sterk aan op vrede met de opstandige gewesten Holland en Zeeland. Ná het ontzet van Leiden (3 October 1574), werd Requesens gedwongen, openlijk met Oranje en de Staten van Holland en Zeeland te onderhandelen. In verscheidene zaken gaf Requesens toe op het vredescongres, in 't voorjaar van 1575 te Breda gehouden. Godsdienstvrijheid in de Nederlanden aan ketters kon hij van wege de koning niet toestaan; daarom mislukten deze eerste vredes pogingen. Vóór zijn dood wees Requesens vier partijen in de Nederlanden aan: een minderheid die de dienst aan God en koning op de juiste wijze opvatte; velen die hoopten op de overwinning van de religie der rebellen; enigen die bij de oorlog voordeel hadden; en ten laatste, en dat zijn bijna allen en de voornaamsten en zelfs de „ministros de V A”, velen hoopten dat men komt tot een accord, om een grote vrijheid te blijven genieten; terwijl men meende dat ze deze zouden verliezen, als het geweld zegevierde ¹⁶). Einde 1574 was pastoor D'Hoon te Breda gestorven; Dionysius Lantmeter, Spaansgezind als zijn voorganger, werd door Requesens tot opvolger benoemd. Hij moest krachtens de kerkelijke wet en zijn benoemingsbrief, te Breda resideren. Hij liet echter het eeuwenlang bestaande misbruik volgend, zijn pastoraat steeds door plaatsvervangers waarnemen ¹⁷).

Op 3 Maart 1576 stierf Requesens vrij plotseling; er was geen

opvolger en er ontstond een grote crisis en verwarring. De Raad van State met Aerschot aan het hoofd, nam met Mansfeld als kapitein generaal voorlopig de leiding te Brussel; ze vertegenwoordigden het Nederlandse standpunt, terwijl Roda, het Spaanse lid van de Raad van State, in de vesting Antwerpen, met Sancho d'Avila, militaire gouverneur der stad, de Spaanse belangen voorstond. Om uit de noodtoestand te komen, dwongen Oranje en de Staten van Brabant de Raad van State, om buiten de koning om, de Generale Staten bijeen te roepen. In het najaar van 1576 kwamen deze aldus op onwettige wijze te Brussel bijeen. Deze katholieke Staten wilden uitsluitend de katholieke godsdienst, en vrede zowel met de koning als met de calvinistische Staten van Holland en Zeeland. Maar vóór alles eisten ze verwijdering der Spaanse troepen uit de Nederlanden; troepen van de Staten Generaal zouden hen vervangen. Welk een ondragelijke last het Spaanse leger voor geheel de Nederlanden was geworden, bleek wel van onverdachte Spaanse zijde van E. Prats, secretaris voor de criminele delicten bij de Raad van Beroerten te Brussel. Deze rapporteerde reeds op 23 April 1573 aan de koning, dat het Spaanse leger de grootste oorzaak was van alle ellende in de Nederlanden. Dit leger bedreef ongestraft allerlei gruweldaden en plunderingen, en maakte van een welvarend land een woestenij. En sinds 1573 was het van kwaad tot erger geworden ¹⁸).

Het bloedbad en plunderingen van het Spaanse leger, op 19 October 1576 te Maastricht aangericht, drongen de Staten Generaal om terstond contact te nemen met Oranje en de Staten van Holland en Zeeland; afgevaardigden van beide partijen kwamen nog in October te Gent bijeen. Men kwam over alles tot overeenstemming behalve over de godsdienstvrijheid; dat bleef een hinderpaal. Nu richtten de Spanjaarden op 4 November te Antwerpen een groot bloedbad aan; de stad werd zwaar geplunderd; katholieken zowel als calvinisten waren bij deze Spaanse Furie de slachtoffers. Berichten spreken van 7000 doden, anderen vinden dit getal overdreven. Onder de indruk hiervan, werd op 8 November 1576 de Pacificatie van Gent getekend ¹⁹).

Voor Breda was deze Pacificatie van bijzondere betekenis, omdat Oranje in zijn goederen en rechten van de stad en baronie van Breda werd hersteld. Daarom zond de magistraat van Breda op 20 December 1576 Jacques Maubus, conchierge van Oranje's kasteel te Breda, naar Middelburg „om van der stadt wegen zijne excellentie te salueren van de pacificatie bynnen gent getracteert, op ten achsten novembris anno XVc sessen seventich tusschen die van Holland, Zeeland ende andere nederlandsche provincien" ²⁰).

De Pacificatie van Gent was een verbond tussen de katholieke Staten Generaal enerzijds, en de calvinistische Staten van Holland en Zeeland en Oranje anderzijds. Voorop stond bij allen de verwijdering der Spaanse troepen. Verder zouden alle Staten Generaal worden bijeengeroepen, om alles te regelen, in het bijzonder de godsdienstkwestie. Tot dan toe zouden de calvinisten in Holland en Zeeland godsdienstvrijheid genieten; de plakaten tegen de ketters en de criminele ordonnantien van Alva werden opgeheven. Daarmede was de propaganda voor het calvinisme in de andere provincien vrijgegeven. Toch mochten de calvinisten buiten Holland en Zeeland tegen de vrije uitoefening van het katholieke geloof niets ondernemen. Verder werden de gekonfiskeerde goederen en rechten teruggegeven ²¹). De kwestie der godsdienstvrijheid was tot later uitgesteld. Dat hierin de Staten Generaal zouden beslissen, werd aanstonds betwist door de Nederlandse bisschoppen; dit kon alleen een kerkelijk concilie. Overigens brachten de bisschoppen van Namen, Brugge, Doornik, Yperen, Den Bosch en de vikaris generaal van het bisdom Gent bij paus Gregorius XIII een gunstig advies over de Pacificatie uit; ook de theologische faculteit van Leuven sloot zich hierbij aan. Rythovius, de bisschop van Yperen, was bereid, om de Pacificatie zowel voor de paus als voor de koning te verdedigen. Alleen bisschop Lindanus van Roermond bracht bij paus Gregorius XIII een ongunstig advies uit. Lindanus heeft in deze periode zowel de paus als de Spaanse overheid, zéér tegen de godsdienstvrijheid in de Nederlanden beïnvloed ²²).

Oranje had bij de Pacificatie van Gent het grote en gunstige oogenblik van zijn leven benut, door alle Nederlandse gewesten samen te bundelen, in de strijd tegen Spanje. Het zou een korte glorie blijken; want de Pacificatie werd door beide partijen verschillend uitgelegd en daarover ontstonden grote moeilijkheden.

Begin November 1576 volgde don Juan Requesens op; gelijk deze, mocht ook hij geen ketterij in de Nederlanden dulden. De Staten Generaal eisten van hem de goedkeuring van de Pacificatie van Gent; hij was daartoe niet genegen, evenmin als voor wegzending van Spaanse troepen. Daarop sloten de Staten Generaal op 9 Januari 1577 de Eerste Unie van Brussel; deze vergadering werd beheerst door de geestelijkheid en de Zuid Nederlandse katholieke adel, o.a. Aerschot, Lalaing, Bossu. Volgens deze Unie moesten de Spaanse troepen vertrekken, en zou in de Nederlanden uitsluitend de katholieke godsdienst zijn. De afgevaardigden van Holland en Zeeland tekenden de Eerste Unie met dit voorbehoud, zoals zij de Pacificatie van Gent verstonden, nl. godsdienstvrijheid voor het calvinisme in Holland en Zeeland en vrijheid van prediking in alle Nederlandse gewesten. Op 12 Februari 1577 tekende don Juan het Eeuwig Edikt; dit betekende wegzending der Spaanse troepen en uitsluitend de katholieke godsdienst in de Nederlanden. Om dit laatste tekenden de afgevaardigden van Holland en Zeeland en Oranje niet, en verlieten de Staten Generaal. In Mei d.a.v. onderhandelde men nog te Geertruidenberg over de godsdienstvrijheid in Holland en Zeeland aan de katholieken, die er 90% der bevolking uitmaakten; echter zonder resultaat. De koning zowel als paus Gregorius XIII keurden het Eeuwig Edikt goed; deze laatste spoorde de geestelijkheid aan, zich bij don Juan aan te sluiten; vele geestelijken gaven daaraan gehoor ²³).

De Staten Generaal begonnen nu voorgoed troepen te werven, en legden het volk daarvoor belastingen op. Don Juan verbleef intussen te Brussel, zonder leger, zonder vertrouwde relaties en in een voor hem vreemd land. Hij voelde zich steeds meer bedreigd, en Oranje wakkerde de vijandige stemming tegen hem aan. Plotseeling maakte zich don Juan op 14 Juli meester van de citadel van

Namen. Door dit onstuimig en ontactisch optreden verergerde hij de anti-Spaanse stemming in de Nederlanden zeer, en speelde Oranje in de kaart. Op verlangen der Staten Generaal, keerden Holland en Zeeland weer naar Brussel terug; ook Oranje voegde zich in September bij de Staten Generaal. De Staten van Brabant benoemden hem tot ruwaard of gouverneur van Brabant, en men wilde zelfs Oranje als landvoogd laten opvolgen in plaats van don Juan. Daartegen verzette zich de geestelijkheid en de Zuid-Nederlandse katholieke adel onder leiding van Aerschot, de oude tegenstander van Oranje. Ze nodigden aartshertog Matthias, met wie ze al eerder contact hadden, naar Brussel. Hij was een jongere broer van keizer Rudolf II van Duitsland, en een zwager van koning Philips van Spanje. Men wilde aartshertog Matthias boven Oranje stellen, maar ook de band met de dynastie Habsburg bewaren, de katholieke godsdienst veilig stellen en de politieke inmenging van Frankrijk en Engeland in de Nederlanden voorkomen. Jong en onervaren kwam Matthias in de Nederlanden zonder geld, zonder troepen, zonder gezag. Zijn komst was voor Oranje teleurstellend, maar als knap staatsman nam hij spoedig contact met hem op. Hij bewerkte in December 1577 de Tweede Unie van Brussel. Deze bepaalde dat don Juan tot landsvijand werd verklaard en dat aartshertog Matthias als zijn opvolger werd erkend. Verder zouden katholieken zowel als calvinisten in geheel de Nederlanden godsdienstvrijheid hebben. Eindelijk scheen hier het tolerantiebeginsel van Oranje verwezenlijkt ²⁴). Oranje werd door de volksbeweging te Brussel, Antwerpen en te Gent, en de Staten van Brabant aan Matthias als luitenant-generaal ter zijde gesteld; praktisch kreeg Oranje daardoor het hele landsbestuur in handen. De Spaanse troepen keerden terug en versloegen op 31 Januari 1578 bij Gembloux het leger der Staten Generaal. Daarna trokken zich Matthias, Oranje en de Staten Generaal binnen de vesting Antwerpen terug.

Een groep calvinisten dreef zowel in het Noorden als in het Zuiden naar overheersing. Dit kwam al tot uiting bij de overgave van steden in Holland en Zeeland, die bij de Pacificatie van Gent

(1576) nog in Spaanse handen waren. Deze gingen nu aan Oranje als stadhouder van deze gewesten over op voorwaarde van satisfactie, d.i. dat de katholieke godsdienst naast de calvinistische zou blijven, en dat men één kerk aan de calvinisten zou afstaan. Zodra deze steden op die voorwaarde waren overgegeven, werd kort daarna daar de katholieke godsdienst verboden. Hierdoor werd het vertrouwen van vele katholieken in Oranje verzwakt. Als gevolg van de voortdurende en hevige calvinistische actie, sloten zich steeds meer geestelijken en vele katholieken bij don Juan aan. Dit verbitterde de patriotten nl. de aanhangers van Matthias, Oranje en de Staten Generaal. Deze waren wel katholiek, maar geraakten hierdoor in anticlericale richting. Reeds was op 2 April 1578 door aartshertog Matthias en de Staten Generaal te Antwerpen, te Breda en elders een streng plakkaat afgekondigd „tegen enige pastours, prochieaenen, predicanten en anderen”, die in 't publiek of in 't geheim actie voeren tegen Matthias, de Staten Generaal en Oranje. De toestand werd nog verscherpt wanneer de priesters werd geboden de eed te doen op de Pacificatie van Gent en aan het gezag van aartshertog Matthias. Paus Gregorius XIII, die uitsluitend het Spaanse belang zag, verbood dit echter aan de geestelijkheid; daarom sloten zich weer geestelijken bij don Juan aan. Evenwel legden verscheidene geestelijken o.a. de bisschop van Doornik, de professoren van de universiteit van Douay de eed af. Is hier mogelijk onkunde van het pauselijk verbod in het spel? ²⁵). Door cellenvorming en terreur trachtten de calvinisten in alle Nederlandse gewesten te overheersen. In Augustus 1577 werd te Brussel uit de gilden een revolutionnair comité van XVIII gevormd, en een krijgsraad van de kapiteins der burgerwacht die de stad moest verdedigen. Zo'n krijgsraad oefende in deze tijd een militaire dictatuur uit, en beheerste de politiek der stad. In deze krijgsraad en stedelijke regering hadden de calvinisten het overwicht; zo raakten de katholieken en vooral de geestelijken in verdrukking. Het voorbeeld van Brussel werd hierin door Brabantse en Vlaamse steden gevolgd o.a. door Antwerpen, Den Bosch, Brugge, Gent en ook door Breda. Het eerste en het ergste kwam dit wel tot uiting

in Gent, waar onder de leiding van Dathenus, Hembyze en de radikale Beuterich een schrikbewind tegen de katholieken werd gevoerd; de laatste was hofprediker van de calvinistische Johan Casimir van de Palts. Hiertegen verzette zich Oranje, maar haalde zich daardoor de woede van Gent op de hals ²⁶).

Ook Breda had zijn aandeel in deze strijd. Oranje was wel in 1576 in zijn goederen en rechten hersteld, maar eerst begin October 1577 kon Hohenlo Breda voor Oranje bezetten. Hij nam in zijn stad belangrijke maatregelen. Eén der voornaamste was wel de organisatie der Bredase burgerwacht, zoals deze ook in de Brabantse en Vlaamse steden plaats had. Op 12 October 1577 had de drossaard Van Berchem een onderhoud met een kapitein en een luitenant van het leger van „de generale staten van den lande” ²⁷). Daarna vergaderde op 14 October de drossaard, de schout Jan van Assendelft, de burgemeesters e.a. op het stadhuis „om capiteynen onder de borgerije te ordineren”. Enige dagen later kozen de vijf nieuwe kapiteins der burgerwacht met de magistraat „de vendragers (vaandrigs?), de luitenanten, de serganten ende corporalen voor de borgerwachte” ²⁸). Op 5 Februari 1578 gaf Oranje een uitvoerige ordonnantie uit voor de Bredase burgerwacht. Dienstplichtig waren Bredase mannen van 18 tot 60 jaar; op 18-jarige leeftijd werd men op de rol ingeschreven. De leden der burgerwacht moesten de eed afleggen aan de kapitein van het vendel; weigerde men dit, dan moest men de stad verlaten ²⁹). De drossaard was kolonel der burgerwacht; zijn stadhouder Roelof van Stakenbroeck was luitenant kolonel. De vijf kapiteins waren leden van de schepenbank, uit de gezeten burgerstand, wien de veiligheid van bezit bijzonder ter harte ging. Evenzo was het Bredase volk bereid de burgerwacht te steunen, om een herhaling van een jarenlange Spaanse bezetting met al hare ellenden te voorkomen. De drossaard, de burgemeesters en de kapiteins vormden de krijgsraad der stad. In alle belangrijke beraadslagingen van het stedelijk bestuur oefenden de kapiteins een overwegende invloed uit. Naast de burgerwacht stond nog het vendel der jonggezellen, voor de dagelijkse veiligheid der stad ³⁰).

Ná de bezetting van Breda door Hohenlo, keerden alle vluchtelingen naar de stad terug; Breda werd weer een centrum van politieke en calvinistische actie. Op 7 December 1577 werd don Juan te Breda tot landsvijand verklaard, en op 27 Januari d.a.v. erkende men aartshertog Matthias als zijn opvolger. In de schepenbank zowel als in de krijgsraad der stad, hadden de calvinisten het overwicht gekregen ³¹⁾.

(Wordt vervolgd)

A.ANTEKENINGEN.

- 1) Th. E. van Goor, Beschrijving van stad en land van Breda, 1744, 's-Gravenhage 74.
- 2) F. van Haeghen in Bibliotheca Belgica art. De Zuttere.
- 3) F. Rachfahl Willem von Oranien und der niederländische Aufstand I 1906 Den Haag 124 vv; 349 vv; J. Huizinga Erasmus 1947 Haarlem 209; F. Willocx L'introduction des décrets de concile de Trente dans les Pays Bas 1929 Louvain 5 vv; G. Gorris in Historisch Tijdschrift XII (1933) 16 vv, 42 vv; L. van der Essen in de Algem. geschiedenis der Nederlanden V 1952 123 vv; M. van Durme in Streven jg. 20 (1953) 406 vv.
- 4) P. J. Blok, Geschiedenis van het Nederl. volk II³ 1924 Leiden 18 vv; L. Knappert in Wilhelmus van Nassouwe 181 vv.
- 5) F. Strada De bello Belgico decas 1 Antwerpen 1649, 183.
- 6) Prins Willem van Oranje. Brieven. 1933 Middelburg 22 vv, 27 vv; M. Gachard, Correspondance de Philippe II t. II Bruxelles 1851 XXV; L. J. Rogier, Geschiedenis der Nederlanden II, Eenheid en scheiding 1952 Nijmegen 75, 81 vv; P. Placidus in Geschiedenis van Breda I 1952 Tilburg 179.
- 7) Breda Gemeentearchief 6 f 208 v, 1543 f 160; Van Goor o.c. 66 vv.
- 8) Fl. Prims Antwerpen door de eeuwen heen 1951 Antwerpen 397 vv; G. Groen van Prinsterer, Archives de la Maison d'Orange-Nassau. II 473; H. Pirenne Histoire de Belgique III 3/1923 Bruxelles 470 vv; E. de Moreau Histoire de l'église en Belgique V Bruxelles 1952 161.
- 9) R. van Roosbroeck, Het wonderjaar te Antwerpen 1566—1567 Antwerpen 1930 503; Rachfahl o.c. II 1907 852 vv.
- 10) R. van Roosbroeck in Wilhelmus van Nassouwe 79; B. de Meester Le Saint-Siège et les troubles des Pays Bas (1566—1579) 1934 Louvain 95; Gachard Correspondance de Philippe II t III 120.
- 11) Brussel Algemeen Rijksarchief Papiers d'état et de l'audience 506.
- 12) Brussel ARA Pap. d'état et de l'aud. 1712; zie bijlage A.
- 13) H. A. Enno van Gelder in Algem. gesch. der Nederl. V 12; P. Placidus in Jaarboek De Oranjeboom V (1952) 119 vv.
- 14) Groen van Prinsterer o.c. III 200; Gachard o.c. II 166; P. Bor Oor-spronck der Nederl. Beroerten I 1679 Amsterdam 375, 389, 399; R. C. Bakhuizen van den Brink II (cartons) 1896 's-Gravenhage 205.

- 15) Blok o.c. II 3 106 vv; P. Geyl, Geschiedenis van de Nederl. stam I 1930 509.
- 16) A. C. de Schrevel in Revue d'histoire ecclésiastique III 37,39 vv; Enno van Gelder in Algem. gesch. der Nederl. V 67.
- 17) Brussel ARA Pap. d'état et de l'aud. 447 f 208; zie bijlage B.
- 18) Gachard Corresp. du Philippe II t II 351; Pirenne o.c. IV 1919 75 vv.
- 19) Prims Antwerpen door de eeuwen heen 431; Pirenne o.c. IV 77.
- 20) Breda GA 1554 f 148.
- 21) Placcaeten van Brabant I 1679 Brussel 476 vv; Breda GA 7 f 37 vv.
- 22) De Moreau o.c. V 137; De Meester o.c. 107 vv; E. Valvekens De Zuid-Nederlandsche Norbertijnerabdijen en de opstand tegen Spanje (1576—1585) 1929 's-Gravenhage 65 vv.
- 23) Rogier o.c. II Eenheid en scheiding 100 vv.
- 24) Pirenne o.c. IV 109; Rogier o.c. II Eenheid en scheiding 104.
- 25) Breda GA 7 f 29v; De Meester o.c. 111 vv; De Moreau o.c. V 167 vv.
- 26) H. A. Enno van Gelder Revolutionnaire reformatie (Patriaserie) 1943 Amsterdam 49 vv; Pirenne o.c. IV 135, 146, 152 vv.
- 27) Breda GA 1555 f 134.
- 28) Breda GA 1555 f 134, 134v; F. A. Holleman, Dirk van Assendelft schout van Breda en de zijnen Zutphen, 1953, 270 vv.
- 29) Breda GA 7 f 2 vv.
- 30) Van Goor o.c. 186 vv.
- 31) Breda GA 7 f 6v; 1557 f 153 v.